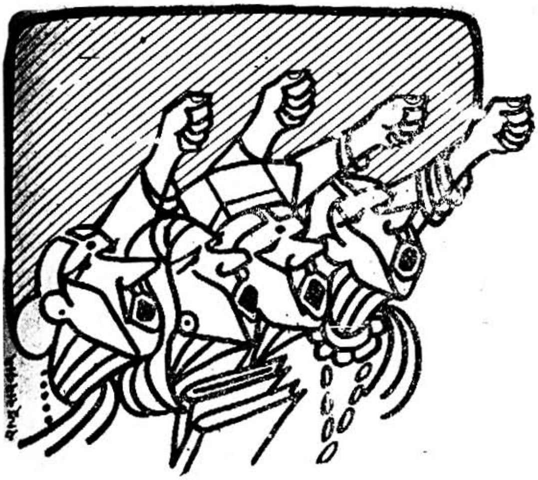

संप काळातील कामगिरीत स्त्रियांचा सहभाग चांगलाच जाणवला . . .

१४ डिसेंबर १९७७. महाराष्ट्र राज्यातील १० लक्ष कर्मचारी आपल्या मागण्यांसाठी बेमुदत संपावर गेले. त्यामध्ये ४॥ लाख सरकारी-निमसरकारी नोकर, १ लाख माध्यमिक शिक्षक, २ लाख प्राथमिक शिक्षक, १ लाख नगरपालिका–जिल्हा परिषदांचे कर्मचारी, १ लाख रस्ते बांधकाम, इमारती, दळणवळण, पाटबंधारे कामगार आणि ४० हजार गाव कोतवाल होते. या संपाचे एक वैशिष्ट्य आहे. ते म्हणजे स्त्री कर्मचाऱ्यांचा या लढ्यातील प्रचंड सहभाग.

राज्य कर्मचारी कामगारांमध्येही स्त्रियांचे प्रमाण मोठे आहे. सफाई कामगार म्हणून स्त्रिया काम करतात, प्राथमिक, माध्यमिक, शिक्षिकांचे ही प्रमाण मोठे आहे. स्टेनो टायपिस्ट, ग्रामसेविका, आया, परिचारीका अशा अनेक व्यवसायातील स्त्रिया संपात सहभागी होत्या. शिवाय कर्मचाऱ्यांच्या गृहिणी म्हणूनही संप काळात स्त्रीवर्गाने कर्मचाऱ्यांचे मनोधैर्य टिकवण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले.

या अनेक कर्मचारी स्त्रियांपैकी कितीतरी स्त्रियांचे संसार त्यांच्या एकटीच्या कमाईवर चाललेले आहेत. तसेच अनेक कर्मचारी स्त्रिया संसाराच्या आर्थिक भाराचा मोठा वाटा उचलतात. बदललेल्या समाजात स्त्री अर्थार्जनाला बाहेर पडली. या अर्थार्जनामुळे संप, मोर्चे, लढा अशाही प्रश्नांना ती तोंड देऊ लागली. संपामध्ये सहभागी झालेल्या स्त्रियांच्या प्रतिक्रिया काय आहेत त्या जाणून घेण्यासाठी काही स्त्रियांशी जाऊन मनमोकळी बातचीत केली.

महिनाभर चाललेल्या संपामध्ये महाराष्ट्रभर परिचारिकांचा सहभाग मोठा आहे. मागण्यांसाठी सत्याग्रह करणाऱ्या तुकडीमध्ये परिचारिका असतातच असतात. पुण्याच्या ससून हॉस्पिटलमधील परिचारिकांना आम्ही बायजातर्फे जाऊन भेटलो. समन्वय समितीमध्ये सहभागी झालेले सर्व कर्मचारी दररोज सकाळी सेंट्रल बिल्डिंगपाशी जमत. तिथून एखाद्या सरकारी कचेरीवर धडक मोर्चा निघे. दररोज सत्याग्रहींची एक तुकडी असे. अनुराधा आठवले, प्रमिला भालेराव, माधवी आठवले, सुमन महाबळेश्वरकर यांना भेटलो. महिला सत्याग्रहींची तुकडी जाणार होती. त्यामध्ये कोणत्या विभागातून कोण जाणार याची यादी चालू होती.

अनुराधाबाई महाराष्ट्र परिचारिकांच्या संघटनेच्या अध्यक्ष आहेत. परिचारिकांची राज्यव्यापी संघटना

उभारण्यामध्ये त्यांचा पुढाकार होता. आम्ही भेटलो तेव्हा संप बराच ताणला गेला होता. अनुराधाबाई म्हणाल्या, व्यवसाय म्हणून आमच्या अनेक मागण्या आहेत. खेडेगावात अजूनही नर्सेसना राहण्यास जागा नसते, सुरक्षितता नसते. ओव्हर टाईम मिळत नाही अशा अनेक समस्या आहेत. पण आज आम्ही संपात उतरलो आहोत ते प्रामुख्याने केंद्रीय दराने महागाई-भत्ता, वेतनाची पुनर्रचना, आणि सक्तीच्या सेवा-निवृत्तीला विरोध यासाठी. महाराष्ट्रातून ठिकठिकाणी आमच्या परिचारिकांच्या कार्यकर्त्यांचे निरोप येत आहेत, पत्र येत आहेत की प्रतिसाद चांगला आहे.

आमच्या इतर मागण्यांना अजूनही शासनाने दाद दिली नाही. त्यामुळे आर्थिक मागण्यांसाठी आम्ही समन्वय समितीबरोबर संपात उतरलो. प्रमिला भालेराव सेवादलात होत्या. दुसऱ्या दिवशी जाणाऱ्या महिला सत्याग्रहींच्या तुकडीचे नेतृत्व त्या करणार होत्या.

घरातून मोर्चा, तुरुंगात जाण्यास विरोध होतो का? प्रमिलाताई हसल्या आणि म्हणाल्या ‘अंगावर पिणारी मुलं घेऊन स्त्रिया संपात उतरत आहेत. तुरुंगात जात आहेत. एखादीच्या घरातून विरोध होतो. पण बहुतेक सर्वजणींना घरातून चांगला पाठिंबा मिळतो आहे. संपावर जाण्यास कोणाचाच विरोध नाही. कारण संप हा पगार वाढवून घेण्यासाठी आहे. आणि पगार वाढवून हवे आहेत ही गरजच आहे. एखादीच्या घरून तिने मोर्चात सहभागी होण्याला विरोध होतो एवढेच.’

स्त्रिया मोठ्या संख्येने संपात सामील

सुमन महाबळेश्वरकराना आजूबाजूच्या लोकांचा बराच पाठिंबा दिसला. आज जो कोणी नोकरी करतो तो कधीना कधी [illegible] संप, मोर्चे यामधून गेलेला असतो. त्यामुळे आजूबाजूच्या लोकांची सहानुभूती नाही असं विधान त्यांना पटलं नाही. आणि पुण्यासारख्या दिवसेंदिवस औद्योगिक [illegible] वाढणाऱ्या शहरात खरंही आहे. स्त्री [illegible] [illegible] संभाळून संपात [illegible] [illegible] उतरली आहे याचा या

सर्वांनी अभिमानाने उल्लेख केला. वास्तविक पहाता ‘ नर्सिंग ’ अत्यावश्यक सेवा ठरवून खास हुकूमाप्रमाणे परिचारिकानी कामावर यावे असे आदेश निघाले होते पण त्याला कोणीच भीक घातली नाही. परिचारिकांना संघटनेची जाणीव आणि महत्व पटलेले आहे. आपल्या व्यवसायाकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टीकोनही बदलत आहे हे सांगताना प्रमिलाताई म्हणाल्या, “ पूर्वी टाकून दिलेल्या, विधवा बायका नर्स होत पण आज आवड म्हणून नर्सिंगकडे वळणाऱ्या मुलींचे प्रमाण मोठे आहे. पूर्वी नर्स मुलगी सून म्हणून पत्करली जायची नाही पण आज तिचा स्वीकार होतो. त्यामुळे आमच्या अर्थार्जनाबरोबरच अन्याय जेव्हा निर्माण होतो त्यावेळी आम्ही त्याविरुद्ध उठल्यावर विरोध होत नाही. शासन आणि समाज याकडून आमचे दुःख, अडचणी समजावून घेतल्या जात नाहीत. एकाच वेळी जन्माला आलेले पाहायचे–भाजलेल्या, अपघात झालेल्या रूग्णांची सेवा करायची, प्राण जाताना पाहायचे तरीही रुग्णांसमोर हसतमुख राहून त्याला शक्यतो लौकर बरे वाटेल याचा प्रयत्न करायचा. पण समाज आमच्या सहानुभूतीने विचार करीत नाही. आमच्या समस्या घेऊन समन्वय समितीबरोबर सर्व ताकदीनुसार आम्ही संपात उतरलो.

पुण्याजवळ येरवड्याला मनोरूग्णालय आहे. तिथे स्त्रीमनोरूग्णांची वेणी घालणे, काळजी घेणे, कपडे बदलणे अशी कामे करणाऱ्या आयांची संख्या मोठी आहे. मनोरूग्णांचा दररोज आहार बनविणाऱ्याही आचारी स्त्रिया आहेत. शिवाय प्रशिक्षित परिचारिकाही आहेत. या सर्वही संपात सहभागी झाल्या होत्या. महिला सत्याग्रहींची तुकडी जाणार होती. सर्वजणी जमल्या होत्या.

कमल जगताप, कुसुम इनामदार, सोनाबाई नेटके, रतनबाई चव्हाण सर्वजणी मनमोकळेपणाने बोलत होत्या. मनोरुग्णांची सेवा करणाऱ्या आयाना प्रशिक्षण नसते. मनोरुग्ण केव्हा खवळेल नेम नसतो. त्यामुळे काम करताना अनेकदा भीतीच्या दडपणाखाली करावं लागतं. संपात का उतरला विचारल्यावर उत्तर दिलं... [illegible] पेन्शनसाठी भांडावं आम्ही मात्र भावना

सहन करत बसावं काय ? हॉस्पिटल पुण्यापासून बसचेच ३ रुपये जातात दररोज. म्हणून मग ढीसाठी संपात उतरलो.

बसून कर्ज वाढवू काय ? " – रतनबाई

रतनबाई तुरूंगात जाऊन आलेल्या होत्या. घरात कुरबूर झाली थोडी पण रतनाबाई म्हणाल्या, " मग जामलं की पगार वाढणार आहे. गप्प बसून कर्ज वाढवत बसू काय ?" दाईपैकी बऱ्याचजणी संप व मोर्चासाठी घरात भांडणं करून येत होत्या. काहींची मुलं शाळेत शिकत आहेत, काहींची कॉलेजला जात आहेत, मुलांचा पाठींबा मात्र जोरदार—आहे. ज्या दिवशी कुटुबियांसह मोर्चा काढायचा ठरला त्यादिवशी यातल्या कित्येकजणींची मुले आपणहून आली होती. आया आणि दाईंच्या केवळ आर्थिक समस्याच आहेत असं नाही. लहान मुलांचा मोठा प्रश्न आ वासून नेहमीच उभा असतो. संपामध्ये आर्थिक अडचणींना तोंड कसं दिलं हे विचारल्यानंतर संघटनेनी सोसायटीतर्फे कर्ज आणि रेशन दिलं याचा सर्वजणी अभिमानाने उल्लेख करत होत्या. रतनबाई निघताना म्हणाली, " दादा म्हणतात एक पैसा देणार नाही. पण मत मागायला येतील की, तेव्हा बघू. आपल्या हातात पण ताकद असती बाई. " कामगारांच्या संपाबद्दल सर्वजणींना सहानुभूती होती. ज्याला कष्ट करावे लागतात त्याला कधीतरी संप करावा लागतो, अशी भावना रतनबाई, सोनाबाईमध्ये आहे. एकी झाल्याशिवाय आणि रस्त्यावर आल्याशिवाय प्रश्नच सुटत नाहीत असं रतनबाई वारंवार बोलून दाखवत होत्या.

चेंबूरच्या शिक्षिका लिमये म्हणतात–

प्राथमिक माध्यमिक, शिक्षिकांचाही संपात सहभाग मोठा होता. "नवी नोकर भरती करू, बडतर्फ करू अशा अनेक धमक्या शासनाने दिल्या, संप फोडण्याचा प्रयत्न केला. तरीही आम्ही मजबूतपणे संप लढवीत होतो. चालू असलेल्या शाळा बंद करण्यासाठी आम्ही प्रचार सभा घेतल्या आमचे विचार समजावून दिले. सत्याग्रही म्हणून तुरूंगात जाताना अपूर्वाई, उत्सुकता आणि भीतीही होती." रजनीताईंनी सचिवालयात संप केला. कोर्टात सरकारी कामकाजात अडथळा आणण्याच्या आरोपावरून त्यांना शिक्षा झाली. त्याना या गोष्टीची गंमत वाटली कारण सचिवालयात सरकारी कामकाज चालू नव्हते. पोलीस व इतर न्याय देणारे आधिकारी कसे वागतात ते जवळून पाहायला मिळाले. रजनीताईंनी १४ दिवसाचा तुरुंगवास भोगला जेलच्या आहाराचा परिचय झाला. जेलमध्ये गुन्हेगाराना कसे वागवत असतील त्याची जाणीव झाली. इतर गुन्हेगार स्त्रियांची दुःखे कळाली. त्या गुन्हे का करतात त्याची जाणीव आली. रजनीताईंनी लिहिले आहे, " खरी गुन्हेगार ही समाजव्यवस्था आहे. ती बदलल्याशिवाय गुन्हेगारी नष्ट होणार नाही. "

रजनीताई अनेक सत्यग्रहींच्या प्रतिनिधी आहेत. त्या म्हणतात सत्याग्रहात भाग घेतल्याने मला आणि माझ्या सत्याग्रहातील सहकाऱ्यांना एकजुटीने, एकोप्याने आपले सुखदुःखाचे प्रश्न कसे सोडवायचे आणि कसे लढायचे हे समजण्यास मदत झाली. माझ्या स्वतःच्या जीवनात बदल घडवून आणण्यात संपाचा फार महत्वाचा भाग आहे.

नगरच्या सौदामिनी कात्रे सांगतात –

२ जानेवारीला ९० कर्मचाऱ्यांनी सत्याग्रह केला. यामध्ये १४ महिला होत्या. आम्हाला १४ दिवसांचा रिमांड देण्यात आला व महिला सत्याग्रहींना येरवडा जेलमध्ये पाठविण्यात आले. माझ्या तुकडीतील महिलांपैकी मी स्वतः, डी. एड्. कॉलेजात शिकविणारी शिक्षिका, एक सिव्हिल हॉस्पिटलमधील आया, एक म्युनिसिपल हॉस्पिटलमधील आया व ११ जणी सफाई कामगार होत्या. पुण्यामधील मेंटल हॉस्पिटल व ससून हॉस्पिटलच्या परिचारिका व आया मोठ्या प्रमाणात होत्या. ५ जानेवारीला पुण्यातील ८३ शिक्षिकांची मोठी तुकडी सत्याग्रह करून आली. नगर येथूनही रोज मोठ्या प्रमाणात स्त्री सत्याग्रही येत होत्या. यात प्रामुख्याने सफाई कामगार स्त्रिया होत्या.

आम्हाला रोज वर्तमानपत्रे वाचायला मिळत असत. [illegible] स्त्रिया अशिक्षित असल्याने आम्ही त्यांना रोज

वर्तमानपत्रे वाचून दाखवीत असू. तसेच सकाळ संध्याकाळच्या प्रादेशिक बातम्या रेडिओवरून ऐकविण्याची व्यवस्था होती. सत्याग्रह केल्यानंतर साधारणपणे कर्मचाऱ्यांची अपेक्षा होती की लवकरात लवकर शासन समन्वय समितीशी वाटाघाटी करील. म्हणून रोज उत्सुकतेने आम्ही बातम्या ऐकत होतो, पण तसे काही घडले नाही.

संप परिस्थितीवर काही स्त्रियांनी गाणी, भजनें लिहिली होती व ती गाणी आम्ही सर्वजणी सामुदायिक रीत्या म्हणत होतो. शासनाच्या धोरणाबद्दलची चीड सत्याग्रहींच्या मनात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली होती. व तिचा उद्रेक दिसून येत होता. जेलमध्ये आमची संक्रांत झाली त्यावेळी सफाई कामगार, व इतर सर्व स्त्रियांनी उखाणे घेण्याचा कार्यक्रम आम्ही केला. तिथल्या तिथेच संपावरचे उखाणे स्त्रियांनी तयार केले.

जेलमधील वास्तव्यात प्रामुख्याने दिसून आली स्त्रियांची जिद्द. लहान लहान मुले घरी ठेवून स्त्रिया आल्या होत्या. नगरची एक परिचारिका मात्र चार महिन्याचे मूल घेऊन आली. पण कोणीही डगमगल्या नाहीत. मागण्या मान्य होईपर्यंत संप चालूच ठेवण्याचा प्रत्येकीचा निर्धार दिसून येत होता.

सर्व थरातील स्त्रिया, झाडूवाल्या, नर्स, शिक्षिका या एकत्र राहिल्या. एरवी त्यांना एकत्र येण्याचे कारण पडत नाही. पण या सत्याग्रहाने एकत्र राहून अनेक गोष्टी एकमेकींपासून शिकता आल्या. अशिक्षित स्त्रियातील कितीतरी सुप्त गुण यावेळी दिसून आले व अत्यंत खंबीमेळीने, जिद्दिने, एका विशिष्ट ध्येयाच्या उद्देशाने आम्ही हे जेलमधील दिवस घालविले व ते कधीच कोणी विसरणार नाहीत.

पुण्याच्या सफाई सेविका ताराबाई म्हणाल्या –

महानगर पालिका सेवकांचा संप ५ दिवस चालला. महागाईभत्ता वाढ [illegible] त्यानी कबूल केलं आणि आमचा संप मिटला. पण तेवढ्या पाच दिवसातही आम्ही बायानी खूपच कामगिरी केली. पैसे खायला चटवल-ल्यांना संपावर जाणे जीवावर येत होते. त्यानी एका ठिकाणी [illegible] त्यांना संरक्षण

द्यायला ४ डझन पोलिस एस्. आर. पी. हजर [illegible] नाक्यावर संपफोडयांचा बंदोबस्त करायला [illegible] चांगलीच झटापट करावी लागली. आम्हाला [illegible] खाव्या लागल्या. एकेका नाक्यावर ४०–५० [illegible] उत्पन्न ! सगळी नाकीबंद झाली नाहीत तर काही [illegible] नव्ह. सरकारी नोकरासारखं आम्हाला पण न्याय असं वाटत होतं !

याखेपेस दवाखान्याच्या डॉक्टर, नर्सा, इंजिनिअर सगळी मंडळी आमच्याबरोबर हमेशा असायची. नाही तर एरवी जसा लांबलांबच असतात.

कोल्हापूरच्या इंदूबाई म्हणाल्या–

"खरंच गेले महिनाभर घराकडं काही पाहिलं नाही. आणि त्याची आम्हा सर्व बायांना काही खतही वाटली नाही. एरवी समाजाचे ऋण फेडण्याची बडबड खूप चालायची. पण प्रत्यक्ष अनुभवातून त्याबद्दल चांगलंच शिक्षण झाले.

नाकासमोर दिसणाऱ्या रस्त्यावरून जाऊन नोकरी करणाऱ्या बाया घराबाहेरच जग बघू शकत नव्हत्या. बिंदू चौकात सभेला जायचं म्हणजे केवढ दडपण ! पण या संपात सभाच काय सर्वच गोष्टीत आम्ही भाग घेतला पुरुषांसमोर भाषण केली !

या संपात सर्वसामान्य बाईला खूपच धीट आणि जाणतं केले आहे.

अशा या मुलाखती. पुरुष कर्मचाऱ्यांशी बोलताना अनेकांनी सांगितलं, "आमच्या गृहिणी आमचे मनोधैर्य टिकवण्यास मदत करीत आहेत म्हणून आम्ही इतके दिवस संप लढवू शकलो."

पूर्वी समजलं जायचं की स्त्रीची अक्कल चार बोटं-भातातलं पाणी मोजण्याइतकी पण आज जेव्हा स्त्रिया संघटित होऊन संपात उतरतात त्यावेळेस त्यांनी शासनाचं पाणी जोखलं आहे.

परिचारिकांची संघटना उभी करणाऱ्या अनुराधाबाई, घरातून झाडून लोकांसाठी येणाऱ्या रतनबाई आणि शिक्षिका म्हणून सत्याग्रहात उतरून तुरुंगवास

णाऱ्या रजनीताई, सौदामिनी पोलिसांशी दोन हात रणाऱ्या ताराबाई या संघटीत शक्तीची ताकद ळलेल्या स्त्रीवर्गाच्या प्रतिनिधी आहेत. आज आर्थिक गण्यासाठी ह्या लढयात उतरल्या आहेत. स्त्री म्हणून प्रश्न आहेत ते सोडवण्याच्या मार्गावरील ही एक महत्त्वाची पायरी आहे.

२४ जानेवारी महाराष्ट्र बंद !

समन्वय समितीशी बोलणी करायचे नाकारून मुख्यमंत्र्यांनी ताठर भूमिका घेतली. ग्रामीण भागातल्या कोतवालापासून शहरातल्या शिक्षकांपर्यंत सर्वांचा संप चालू ठेवण्याचा निर्धार होता. १० लाख कर्मचाऱ्यांना पाठिंबा देण्यासाठी महाराष्ट्रातील कामगारवर्गाने २४ जानेवारीला महाराष्ट्र बंद ठेवण्याचे ठरवले. आणि त्यादिवशी महाराष्ट्र बंद राहिला. महाराष्ट्र बंद मध्येही स्त्रीयांची प्रचंड भागिदारी होती. अनेक कामगार स्त्रिया त्यादिवशी राज्यभर झालेल्या मोर्चा, सभा अशा कार्यक्रमात सहभागी झाल्या. महाराष्ट्र शासनाच्या कामगारविरोधी धोरणाच्या निषेधार्थ आणि कर्मचाऱ्यांच्या लढ्याला पाठिंबा देऊन कामगार एकजुटीचे नवे दर्शन घडविले.

संप चिरडण्याचे अनेक प्रकार शासनाकडून केले गेले. केंद्र सरकारनेही संपाबद्दल बघ्याची भूमिका घेतली होती. संप हे एकमेव हत्यार काढून घ्यायचा—लोकशाही हक्क काढून घ्यायचा—प्रयत्न चालला होता. तरीही तुरुंगवास, नोकरी जाण्याची भीती याची तमा न बाळगता महाराष्ट्रातल्या लाखो स्त्रियानी या अभूतपूर्व संपात आपला सिंहाचा वाटा आहे हे सिद्ध केले आहे.

स्वतःच्या दुःखाला जात्यावर ओवीतून आणि म्हणीतून वाचा फोडणारी स्त्री यापुढे केवळ घरातल्या घरात एकाकी निष्फळ बंड करणार नाही. तिला आजूबाजूच्या सामाजिक—राजकीय वास्तवाचे भान आले आहे. ते वास्तवाचे भानच तिने या संपाद्वारा व्यक्त केले आहे. □

॥ पालेमोड ॥

गाडायची गाडायची गाडायची ।
पालेमोड आता गाडायची ॥
कुणी बाय आला सावकार मेला
मणभर पालेमोड देऊन गेला ॥
खळ्यावर भात झोडून झाला
बैलगाडी हा घेऊन आला
म्हणाला पोती भर बाईला
ह्याचा बापाचा माल काही आला ॥
गाडायची ॥ धृ० ॥

चार महिने चिखल रावदळा
वारा पाऊस अंगावर घेतला
हा तर मेला गादीवर झोपला
आयत्या बिळावर नागोबा आला ॥
गाडायची ॥ धृ० ॥

गोणभर पिठावर खंडीभर भात
शेतकरी सारा करी भिकारी
गाडायची गाडायची गाडायची
पालेमोड आता गाडायची ॥

॥ संपातील गाणे ॥

संघटनेच्या गाडीनं, एकीच्या चालीनं ।
राज्यात तुमच्या आली ।
आली समन्वय समिती आली ॥ धृ० ॥

माझ्या एकीचा हाय बोल बाला ।
वाटाघाटीचं लवकर बोला ॥
महागाईनं केलं सारं फस्त ।
नाही राज्यात तुमच्या काही स्वस्त ॥
मी येणार नाय, काम करणार नाय ।
माझ्या पोटात झालीय कायली ॥ १ ॥

जीवनाच्या उपयोगाच्या वस्तू ।
नाही चूल पेटवायला रस्तू ॥
केंद्राप्रमाणं नाही महागाई !
मी जगायचं का ? आता नाही ?
आडवून धरायचं नाय, मी ऐकायची नाय ।
माझ्या हातात हाय तुझी किल्ली ॥ २ ॥